

ТУРИСТИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО: ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА ТА СУЧАСНІСТЬ

На зламі ХІХ-ХХ ст. на арену суспільного життя в Україні виходить **туризм**. У цей період відбувається зародження його організованих форм, виникають перші туристичні підприємства й організації, що на бізнесових засадах (як і нині) займаються організацією подорожей та екскурсій, розробкою маршрутів, налагодженням обслуговування туристів і екскурсантів.

З самого початку свого самостійного існування туризм ніколи не втрачав зв'язків з краєзнавством, оскільки їх єдали спільні пізнавальні функції. Істотно змінюється лише їх роль стосовно одне одного. Якщо в попередні історичні періоди подорожі, мандрівки та походи були підпорядковані основним завданням краєзнавства, служили тільки засобом здобуття краєзнавчих знань, то в новий і новітній часи, коли туризм увійшов у повсякдення життя більшості людей і набув статусу самостійної сфери суспільного виробництва, краєзнавство почало обслуговувати туризм, наповнювати подорожі та екскурсії пізнавальним змістом.

Отже, зі своїх першовитоків і до нині туризм завжди був і залишається дієвим засобом набуття краєзнавчих знань, а також активною формою популяризації наукових здобутків вітчизняних краєзнавців, донесення їх до широкого туристично-екскурсійного загалу.

У контексті розвитку аматорських і прагматичних (торговельних, дипломатичних, місіонерських та ін.) подорожей і мандрівок, а згодом і туризму, як самостійної сфери людської діяльності та суспільного виробництва, відбувається процес формування **туристичного краєзнавства** – невід'ємної складової краєзнавчого руху.

Першовитоки туристичного краєзнавства прослідковуються у найдавніших вітчизняних подорожніх краєзнавчих описах – путівниках. На думку вчених, першим своєрідним вітчизняним путівником був опис подорожі

ігумена Данила до Святих місць, складений ним на початку XII ст., яким користувалися наступні покоління мандрівників-прочан. Подальше видання путівників налагоджується з розвитком прочанства до вітчизняних святинь. Особливо значну роль у виданні релігійно-краєзнавчої літератури для прочан відіграла Києво-Печерська лавра, що була головним центром прочанства в Україні. В її типографії у кінці XVIII- XIX ст. було видано 16 путівників по Лаврі та святих місцях Києва.

У другій половині XIX – на початку XX ст. з'являється низка путівників, довідників, альбомів, описів окремих населених пунктів, розрахованих на різні види туристичних подорожей. Передусім, це були туристичні путівники по Криму, Києву, Одесі, Чернігову, Харкову, Житомиру та ін. Особливою популярністю користувалися «Путеводитель по Крыму для путешественников» М. Сосногорової, «Спутник по Киеву» С. Богуславського, «Иллюстрированный практический путеводитель по Одессе» Г. Москвича та ін. Здебільшого вони мали як туристичну, так і краєзнавчу цінність.

Рамки туристичного краєзнавства помітно розширились з початком діяльності туристичних об'єднань і організацій. До кола їх інтересів входили не тільки організація туристських подорожей, а й наукові краєзнавчі дослідження для потреб туризму, розробки маршрутів і методичних матеріалів. Так, Кримський гірський клуб, що був самостійним науково-громадським туристичним об'єднанням, поставив перед собою завдання вивчення Кримських гір, степів і морів. На зборах його членів заслуховувались наукові реферати, доповіді, що стосувалися природи Криму, його географії, історії, етнографії, вивчення прибережної чорноморської смуги Криму, кримських печер. Ці краєзнавчі матеріали значною мірою лягли в основу створення мережі туристичних маршрутів.

Плідною в цьому відношенні була діяльність Ялтинського відділення Клубу, до якого входило понад 100 осіб. Саме тут було розроблено 50 маршрутів Ялтинським і Алуштинським районами для подорожей туристів без провідника. Докладний опис маршрутів було надруковано в «Сборнике

Ялтинского отделения Крымского горного клуба”. У додатку до нього туристи могли знайти екскурсійні карти та інші інформаційні відомості.

На західноукраїнських землях туристичне краєзнавство наприкінці XIX – на початку XX ст. стимулювалося передусім діяльністю туристичних товариств «Сокіл», «Чорногора» та ін. Для аматорів походів і мандрівок почали виходити друком статті, нариси, монографії з туристично-краєзнавчої проблематики. Серед них особливу популярність здобули праці А. Будзиновського «Туристика», П. Франка «Лещетарські шляхи коло Львова», Т. Франка «Прогулянки в наші гори», М. Орловича «Провідник по Галичині» та ін.

Наступний етап в розвитку туризму та туристичного краєзнавства пов’язаний з радянським періодом. Націоналізуючи переважну більшість галузей суспільного виробництва, більшовицький уряд по-новому поставився і до туризму та краєзнавства, що відтепер перейшли під опіку держави.

Радянське керівництво, розуміючи, яку роль відіграє туристично-екскурсійна справа як засіб політичної пропаганди серед широких верств населення, всіляко підтримувало туристичний рух, але поставило його під жорсткий партійний контроль. Та й краєзнавство на кінець 1920-х рр., його демократична спрямованість видалися небезпечними для міцніючої радянської держави, що боляче вдарило по туристичному краєзнавству.

Та все ж, попри ідеологічний тиск компартійних органів, туристично-краєзнавча діяльність в Україні в 1920-1930-х рр. не припинялась. Через державні туристично-екскурсійні структури проходили щороку сотні тисяч туристів і екскурсантів – робітників, селян, військовослужбовців, студентів, учнів. Питання взаємодії туристичних і краєзнавчих організацій розглядалися на Всесоюзних з’їздах і конференціях, республіканських нарадах з краєзнавства. У висвітлення туристично-краєзнавчої тематики активно включилися тогочасні журнали «Краєзнавство», «Культробітник», «Довідник туриста» та ін. Тут друкувалися описи окремих екскурсій, висвітлювались

питання їх ідеологічної спрямованості, подавалися методичні поради щодо використання краєзнавчих матеріалів у ході туристично-екскурсійних заходів.

На західноукраїнських теренах розгортанням туристично-краєзнавчого руху у міжвоєнний період опікувались товариства «Чорногора», «Пласт», «Плаї» та ін. Так, у друкованому органі «Плаю» журналі-щомісячнику «Наша Батьківщина» регулярно виходили описи, карти, схеми пішохідних, лижних, велосипедних, водних туристичних маршрутів. Друкувалися туристичні путівники Є. Пеленського «Долиною Опору й Стрия», Ю. Тарновича «Верхами лемківського Бескиду», М. Заклинського «Пізнай свій край» та ін.

У 60-80-х рр. ХХ ст. владними структурами СРСР та Української РСР було взято курс на розвиток масового туризму. Для цього виділяються бюджетні кошти, розгортається будівництво туристичної інфраструктури – готелів, кемпінгів, турбаз, закладів харчування туристів, облаштовуються туристичні центри, приміські зони відпочинку. Ця робота дала відчутні результати. Якщо у 1960 р. всіма формами туристично-екскурсійної роботи було охоплено 529,4 тис. осіб, то в 1985 р. – 49,5 млн. осіб. Туризм у цей період посідав перше місце серед усіх уподобань і занять населення України. Недаремно, ці роки увійшли в історію як «зоряний час» вітчизняного туризму.

1960-1980-ті рр. стали якісно новим етапом і в розвитку туристичного краєзнавства. У процесі закладання підвалин індустрії туризму великого значення набуло забезпечення зростаючих потоків туристів і екскурсантів виданнями туристично-краєзнавчого спрямування. Щороку кількість таких видань зростала. Так, якщо у 1960 р. було надруковано 100 праць з туристично-краєзнавчої тематики, то в 1980 р. – уже понад 520.

Однак, реалізація пізнавальної функції туризму надзвичайно гальмувалася засиллям комуністичної ідеології, втручанням партійних органів у зміст роботи туристично-екскурсійних організацій. Дуже часто вони цілком свідомо підміняли пізнавальну функцію туризму пропагандистсько-виховною. Тому інформаційні матеріали туристичних подорожей і тексти екскурсій в цей період

були переобтяжені мертвими догмами, гаслами, страждали від декларативності, набридливої повчальності, фальшивої статистики, безпроблемності, однозначності підходів до висвітлення подій та явищ.

Та все ж, незважаючи на офіційні ідеологічні пріоритети, працівники туристично-екскурсійних організацій, які планували й організовували нові туристичні маршрути та екскурсії, готували для них тематичне інформаційно-довідкове забезпечення, чітко усвідомлювали, що без конкретних краєзнавчих знань туризм існувати не може. Він повністю залежить від результатів краєзнавчих досліджень, матеріалів і фактів місцевої історії, історико-культурної спадщини, що стають базою для створення нових маршрутів турів і екскурсій.

Тому в туристично-екскурсійній діяльності все більшої ваги набувала краєзнавча тематика, у процесі формування нових маршрутів подорожей та екскурсій використовувались нові відомості про історію краю, висвітлювались виявлені пам'ятки археології, архітектури, мистецтва. За допомогою туризму результати багаторічних досліджень краєзнавців ставали відомими для широких верств населення. Загалом, можна констатувати, що в 1960-1980-х рр. туристично-екскурсійний рух тісно переплітався з краєзнавчим рухом, чутливо реагував на ті проблеми, що піднімалися в краєзнавстві і навіть являв собою частину краєзнавчого руху.

Можна стверджувати, що в 1960-1980-х рр. спостерігалось певне відродження краєзнавчого руху, який майже припинив своє існування після жорстоких репресій сталінщини в кінці 1920-1930-х рр. Інтерес до історико-краєзнавчої тематики пояснюється тим, що люди втомилися від офіційної політичної пропаганди, а в умовах тоталітарної комуністичної системи, що продовжувала панувати до кінця 1980-х рр., краєзнавство залишалось чи не єдиною легальною віддушиною для задоволення духовних та інтелектуальних потреб людини.

Об'єктивним процесом у цей період стала диференціація різних напрямів дослідження краю, в рамках краєзнавства сформувалися його основні форми – наукова, громадська, шкільна.

У кожному з цих форм органічно вплітався і туризм, який за принципами організації поділявся на державний (плановий), громадський (самодіяльний) і шкільний. А в тематичному плані наймасовішим і найпопулярнішим став в Україні у цей період краєзнавчий туризм, що знаходив свій прояв у всіх без винятку організаційних формах туристично-краєзнавчого руху. Звичайно, розгортання краєзнавчого туризму було неможливе без глибоких історико-краєзнавчих досліджень, без впровадження в практику роботи туристично-екскурсійних організацій їх результатів, наукових здобутків учених і краєзнавців-аматорів, без тісного контакту працівників туризму з науковими установами, вищими навчальними закладами, краєзнавчими музеями, бібліотеками, архівами, творчими спілками й об'єднаннями.

Конкретні краєзнавчі пошуки здійснювались також безпосередньо в туристично-екскурсійних організаціях, зокрема, в обласних радах з туризму та екскурсій. В їх структурі створювались методичні відділи, фахівці яких збирали матеріали з місцевої історії, географії, етнографії, готували тексти маршрутних інформацій, розробляли нові теми екскурсій.

Відчутний вплив на розвиток туристично-краєзнавчого руху справила підготовка до видання багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР». Справа в тому, що місцеві краєзнавці часто працювали в сфері туристичного обслуговування штатними та позаштатними екскурсоводами, керівниками туристичних груп, інструкторами туризму. Всього ж понад 800 працівників і представників туристичного громадського активу брали участь у підготовці багатотомної серії. Саме вони, збираючи й опрацьовуючи документи, літературу з історії міст і сіл України, наповнювали тексти туристичних маршрутів та екскурсій конкретним місцевим матеріалом, робили їх змістовними та цікавими для сприйняття.

У цілому, туристичне краєзнавство впродовж 1960-1980-х рр. значно розширило коло своїх наукових напрацювань. У ті роки було піднято величезний пласт туристично-краєзнавчих матеріалів по Карпатському, Придніпровському, Азовсько-Чорноморському регіонах та великих туристичних центрах – Києву, Одесі, Львову та ін. Остаточно сформувалися наукові форми краєзнавчих досліджень для потреб туристичної сфери.

Розвиток туризму в Україні в період незалежності відбувається на фоні тих величезних змін, що здійснюються в усіх сферах життя суспільства. Але найголовніше те, що міняється на краще ставлення до туризму як з боку державних владних структур, так і суспільства в цілому. Зростає статус і роль вітчизняного туризму в соціально-економічному та культурному житті країни. З метою реалізації державної політики в сфері туризму в 1993 р. було створено центральний орган виконавчої влади – Державний комітет України по туризму. Прийнятий Верховною Радою України 15 вересня 1995 р. Закон «Про туризм» констатує: «Держава проголошує туризм одним з пріоритетних напрямів розвитку національної культури та економіки і створює сприятливі умови для туристичної діяльності».

В умовах незалежності новий творчий імпульс отримало туристичне краєзнавство. Причому, на перше місце виступає його науковий напрям, що викликано потребою вирішення найактуальніших фундаментальних і прикладних проблем розвитку вітчизняного туризму.

Серед праць туристично-краєзнавчого спрямування чільне місце посідають двотомне видання «Національна система туристично-екскурсійних маршрутів «Намісто Славутича» (1997-1998 рр.) та «Основні тематичні напрями туристично-екскурсійних маршрутів України» (2006 р.), що мають не тільки науково-аналітичний, а й інформативний характер.

У період незалежності вчені, туризмознавці та краєзнавці активно взялися за вирішення вкрай назрілої проблеми наукової ідентифікації та вивчення туристичного краєзнавства як одного з напрямів загального краєзнавства

України. Ініціатором опрацювання цієї проблематики виступив Інститут історії України НАНУ, безпосередньо очолив дослідження академік П. Т. Тронько.

Базовим вищим навчальним закладом, що організує та координує наукові туристично-краєзнавчі дослідження, є Інститут туризму Федерації професійних спілок України. Робота щодо реалізації конкретних завдань туристично-краєзнавчих досліджень розпочалась з організації трьох Всеукраїнських науково-практичних конференцій (Черкаси, 1992 р.; Косів, 1994 р.; Світязь, 1998 р.). Вдалося виявити та згуртувати коло дослідників у регіонах України, яких цікавить туристично-краєзнавча проблематика, та визначити завдання її вивчення. Це дозволило заснувати при Інституті туризму ФПУ періодичне видання «Туристично-краєзнавчі дослідження», незмінним головою редколегії якого упродовж багатьох років був академік П. Т. Тронько.

Свідченням наукового визнання туристичного краєзнавства широким загалом вчених, краєзнавців і фахівців туризму, його місця та ролі в процесі підготовки кадрів для вітчизняної туристичної сфери стало введення дисципліни «Туристичне краєзнавство» до навчальних планів і програм вищих навчальних закладів України, що здійснюють підготовку майбутніх фахівців туризму за напрямками підготовки «Туризм» і «Менеджмент» (варіативна компонента «Менеджмент туристичної індустрії»). З метою навчально-методичного забезпечення цієї дисципліни у 2003 р. та 2006 р. вийшли друком два навчальні посібники «Туристичне краєзнавство», авторами яких були відповідно Є. В. Панкова та В. Л. Петранівський, М. Й. Рутинський. У цих виданнях обґрунтовано теоретико-методологічні засади туристичного краєзнавства, висвітлено процес його становлення як наукового напрямку та навчальної дисципліни, визначено методи дослідження та форми організації туристично-краєзнавчої діяльності.

Таким чином, упродовж останніх десятиліть відбулося всебічне наукове осмислення туристичного краєзнавства, його визнання як окремого напрямку та невід'ємної складової загального краєзнавства України, формування інноваційної навчально-наукової дисципліни «Туристичне краєзнавство» та

введення її до навчальних планів і програм підготовки фахівців для вітчизняної сфери туризму.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про туризм» // Український туристичний вісник: Інформаційний бюлетень. – К., 2004. – № 1. – С. 18-34.
2. Бабарицька В. К., Короткова А. Я., Малиновська О. Ю. Екскурсознавство та музеєзнавство: Навчальний посібник. – К.: Альтпрес, 2007. – 464 с.
3. Бейдик О. О. Рекреаційно-туристські ресурси України: методологія та методика аналізу, термінологія, районування. – К.: Київ. ун-т, 2001. – 395 с.
4. Костриця М. Ю. Шкільна краєзнавчо-туристична робота: Навчальний посібник. – К.: Вища шк., 1995. – 223 с.
5. Крачило М. П. Краєзнавство і туризм: Навчальний посібник. – К.: Вища школа, 1994. – 191 с.
6. Крачило М. П., Попович С. І., Федоренко Н. В. Проблеми туристичного районування // Туристичні ресурси України: Зб. наук. статей. К.: Типограф. ФПУ, 1996. – С. 268-275.
7. Лугова О. І., Попович С. І. Туристичне краєзнавство як напрям загального краєзнавства України: питання теорії та генези // Туристично-краєзнавчі дослідження. – Випуск 5. – К.: Типограф. ФПУ, 2004. – С. 3-53.
8. Маланюк Т. З. Краєзнавство і туризм: Навчальний посібник. – Івано-Франківськ, 2010. – 200 с.
9. Панкова Є В. Туристичне краєзнавство: Навчальний посібник. – К.: Альтпрес, 2003. – 352 с.
10. Панченко Т. Ф. Туристичне середовище: архітектура, природа, інфраструктура. – К.: Логос, 2009. – 176 с.
11. Панченко Т. Ф., Попович С. І. Комплексна оцінка туристичних ресурсів // Устойчивое развитие туризма на Черноморском побережье: Сб. материалов симпозиума. – Одесса: ОЦНТЭИ, 2001. – С. 74-78.
12. Петранівський В. Л., Рутинський М. Й. Туристичне краєзнавство: Навчальний посібник / За ред. проф. Ф. Д. Заставного. – К.: Знання, 2006. – 575 с.
13. Попович С. І. Туристично-екскурсійні ресурси України: вступ до проблеми // Туристичні ресурси України: Зб. наук. статей. – К.: Типограф. ФПУ, 1996. – С. 7-17.

14. Стеченко Д. М., Безуглий І. В., Турло Н. П., Мархонос С. М. Управління регіональним розвитком туризму: Навчальний посібник / За ред. проф. Д. М. Стеченка. – К.: Знання, 2012. – 455 с.
15. Тімець О. В. Краєзнавство і туризм. – К.: Знання, 1999. – 120 с.
16. Устименко Л. М., Афанасьєв І. Ю. Історія туризму: Навчальний посібник. – 2-е вид., переробл. та допов. – К.: Альтпрес, 2008. – 354 с.
17. Федорченко В. К., Костюкова О. М. Дьорова Т. А., Олексійко М. М. Історія екскурсійної діяльності в Україні: Навчальний посібник. – К.: Кондор, 2004. – 166 с.